

FÜLÖP JÓZSEF**ERASMUS: ADAGIA, AVAGY A HUMANISTA ESSZÉÍRÓ**

„Mea nihil refert quocunque nomine legatur, non laborabo,
penes quemcunque summa gloriae futura est...”¹

Erasmus: *Herculei labores*

„C'est moi que je peins.”

Montaigne: *Essais*

„Régi és szerfölött népszerű *paroemiák* vagy adagiumok gyűjteménye ez, melyet Desyderius Herasmus Roterdamus készített: újdonság és csodálatosan hasznos a mindenféle beszédek és írások szépségének és különbségeinek egybevetésére. Magad is rájössz erre, nemes ifjúság, ha jó szokásod leveleidet és mindennapi beszédedet efféle díszekkel ékesíteni. Ennélfogva cselekedj bölcsen, és vedd meg ezt a ritka kincset e csekélyke pénzért; meglásd, sokkal becsesebb dolgokkal ajándékoz majd meg, ha most meleg szívvel fogadod.”²

Az 1500-as esztendő júliusában a korabeli könyvkiadási szokásoknak megfelelően a nyájas nyomdász-mester e szavakkal köszöntötte új portékájának címlapján leendő olvasóit. A kis könyvecske előlapjára nyomott köszöntéséből Párizs lakosai azt is megtudhatták, hova kell fordulniuk, ha a könyvre szert akartak tenni. A gyűjtemény tudniillik a Rue Saint-Jacques egy pelikános cégérű házában kívül magánál a nyomdásznál, Johann Philippnél volt megvásárolható, valamint a Szentháromsággal jelzett házában, a Rue Saint-Marceau-n. Ez utóbbiban, a Szajna déli partján működött a nyomda és a mester. A, mint azt teljes neve is mutatja, német Johannes Philippus Alemanus a Rajna-vidéki Kreuznachban született.³ Vállalkozó kedvű, tehetséges emberként érkezett Párizsba, hogy ugyancsak hányattatott diákéveit megkezdje. Ő volt az első német, akit regisztráltak a párizsi egyetemen, 1483-ban. Önköltségen könyvek kiadásába fogott, melyeket még saját lakásán is árusított. Nem ez volt az egyetlen közös munkája Erasmusszal, amit ismerünk: 1501-ben Erasmus szerkesztésében kiadta Cicero *De officiis* (*A kötelességekről*) c. művét. Utolsó adatunk róla szintén egy kiadványához kapcsolódik, mely 1519-ben jelent meg.

Az itt szóban forgó gyűjtemény a nevezetes *Veterum maximeque*

¹ „Egyáltalán nem érdekel, kinek a neve alatt olvassák; miként az sem foglalkoztat, kié lesz a dicsőség...”

² Idézi Margaret Mann PHILLIPS, *The 'Adages' of Erasmus. A Study with Translations*, Cambridge, Cambridge University Press, 1964, 44.

³ Az Erasmus kortásairól szóló referenciamű a *Contemporaries of Erasmus: A Biographical Register of the Renaissance and Reformation*, ed. Peter G. BIETENHOLZ, Thomas Brian DEUTSCHER, Toronto, University of Toronto Press, 2003².

insignium paroemiarum id est adagiorum collectanea, röviden *Adagiorum collectanea*. Az 1495/6-os *Carmen de casa natalitia Iesu* című volt az első publikált Erasmus-kötet (két önálló kiadásának mindösszesen hat példánya maradt fenn⁴), ez a könyvecske pedig a második (ennek 21 példányát ismerjük, mind-egyik európai gyűjteményekben található; a kelet-európai régióban kettő, Pozsonyban és Wrocław-ban⁵). Az ekkor barátai és ismerősei körében még poétaként ismert Erasmus 818 közmondást gyűjtött csokorba 152 oldalon.

Ezen a nyáron Erasmus éppen betegséggel, lázzal küzdött, így jobbára diktálva születt meg a kézirat. A korrektúrát maga a szerző végezte, segítőtársa Augustinus Vincentius Caminadus volt, aki a megjelenést követően, a nyár végén nyilvános, publikum előtt is ismertette a művet. Feltehetően sikeresen növelte a keresletet, ugyanis 1506-ban Philippus másodszer is kiadhatta az *Adagiorumot*.

A könyvecske tipográfiai jellemzői sokat elárulnak alkotóiról, a kor viszonyairól, sőt talán bizony még a szerzői-gyűjtői szándékról is.⁶ Philippus nyomdászmaster számára nem csupán azért volt becses a gyűjtemény, mert saját vagyonából áldozott a nemes és bizonytalan kimenetelű cél érdekében, de előjáró szavaiban a *métier* büszkeségével méltatta a kulcsint is. *Nitidissimae formulae*, azaz a legtakarosabb, legszebb betűtípus az, amire az ő és Erasmus választása esett. A tipográfiatörténet ős-, talán hőskorszaka ez. Franciaországban két fő betűtípust használtak ekkoriban. Az ún. gótikus volt a betűtalpak nélküli és vastagított (*blackletter*), míg a *roman* a talpas, vékonyabb. Az előbbi volt az elterjedtebb, noha a két típus az 1470-es évektől egyaránt használatban volt. A humanisták azonban, akik a szellemi megújulást keresték minden területen, következképpen az újonnan születő nyomdászatban is, a gótikus betűket előszeretettel becsmérelték, ódivatúnak, idejétmúlnak bélyegezték (e betű köznyelvi megnevezése sokáig a groteszk volt), míg a *roman* ezzel szemben elegáns volt és modern. Így az *Adagiorum collectanea* takaros tipográfiája joggal szolgálhatott a humanista készítő díszéül. Nem kellett sok idő, hogy ez a betűfajta nyerjen teret, legalábbis Franciaországban. „A *roman* típus gyakorisága nem technikai haladás, hanem a szellem magatartásváltozásának vizuális kifejeződése.”⁷

A nyomdász reklámszövege mellett további ajánlókat is tartalmazott a könyv. Faustus Andrelinus (Foroliviensis) [1462-1518] 1488 őszén Itáliából

⁴ P[ercy] S[tafford] ALLEN 1914-es, *The Age of Erasmus* c. alapvető monográfiája (Oxford, Clarendon Press) még csak kettőről tud (104. o.).

⁵ Az egyetlen magánkézen (és kiváló állapotban) lévő, XIX. századi egészborrkötésű példány londoni gyűjtő tulajdona (1958 óta), becsült értéke 200 000 font.

⁶ Bővebben lásd pl. Percy Stafford ALLEN, *Erasmus' Relations with his Printers*, Transactions of the Bibliographical Society 13 (1913/15), 200, 297-323. [Megjelent még = P. S. A., *Erasmus: Lectures and Wayfaring Sketches*, Oxford, Clarendon Press, 1934, 109-137.]

⁷ E[rnst] P[hilip] GOLDSCHMIDT, *The Printed Book of the Renaissance*, London, Cambridge University Press, 1950, 26.

Franciaországba került, és télen Párizsba költözött, nem is akármilyen dicsőséggel a háta mögött: 21 évesen a Római Akadémia babérkoszorús költőjévé avatta.

Ő a címzettje annak az 1499 tavaszáról való elhíresült levélnek (Ep 103⁸), melyben Erasmus legfrissebb, angliai élményeiről számol be, nagy lelkesedéssel. Sürgeti barátját, hogy mielőbb csatlakozzon hozzá, mert Angolhonban oly sok a csinos, angyalarcú leány („sunt hic nymphae divinis vultibus, blandae, faciles”), és különösen szívet melengető a fejlett csókkultúra: megérkezhatsz akárhova, búcsúzhatsz akárhányszor, fordulhatsz akármerre, mindenütt csókot kapsz („Sive quo venis, omnium osculis exciperis; sive discedis aliquo, osculis dimitteris; redis, redduntur suavia; venit ad te, propinantur suavia; disceditur abs te, dividuntur basia; occurritur alicubi, basiatu affatim; denique quocunque te moves, suaviorum plena sunt omnia.”)

Idekívánkozik, magyarázatul és kiegészítésül egyaránt, egy apró kultur- és diplomáciatörténeti adalék. A csókköszöntésnek ez a tradicionális angol intézménye, mely mintegy alanyi jogon járt az idegenből érkezetteknek, még a legmagasabb diplomáciai körökben is szokás volt. Ennek pikáns emlékét őrzi az a spanyol értekezés (*Relación de la Jornada del Exc^{mo} Condestable de Castilla a las pazes entre Hespaña y Inglaterra*, Valladolid, Por los Herderos de Juan Yñiguez, 1604), melyet – vélhetően – Fermín López de Mendizórron, a kasztíliai katonai kormányzói címet viselő Juan Fernández de Velasco titkára és életrajzírója jegyeztet.⁹ Az ötvenes éveit taposó hadseregpáncsnok 1604-es útjáról szól az irat, aki a spanyol és a brit birodalom közti békeszerződés ratifikálása céljából érkezett a szigetországba, és akinek londoni kíséretében Shakespeare is jelen volt.¹⁰ A többhetes látogatás során gyümölcsceremónián vett részt I. Jakab kizárólagos társaságában (egy egész dinnyét és fél tucat narancsot fogyasztottak el), portrékat ajándékoztak egymásnak, ritka és értékes ékszereket cseréltek gazdát. Majd Anna királynő látta vendégül a kormányzót udvarhölgyei társaságában. Egyfelől, mit sem törődve a rendkívül szigorú udvari etikettel, megvárta, hogy az éppen lumbágóval küzdő páncsnok helyet foglaljon, másfelől rögvest eleget tett a hagyománytisztelő Fernández de Velasco kérésének, aki emígyen szájon csókolhatta a jelenlévő szolgálattelévő hölgyeket. A fogadóteremben közel húszan voltak.

(A szerzetesség Szent Brigitta rendi buzgó apologétája, Whytford az 1532-es *Pype of Perfection*ben már nem csak a csóktilalmat szorgalmazta a társas érintkezésben: „It becometh nat therefore the persones religious to folowe

⁸ Erasmus levelezésének kiadása: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, Ed. P. S. ALLEN and others, Oxford, Oxford University Press, 1906–1958.

⁹ Vö. Gustav UGENER, *Juan Pantoja De la Cruz and the Circulation of Gifts between the English and Spanish Courts in 1604/5*, *Sederi*, N° 9, 1998, 59-78; valamint Henry ELLIS, *Original Letters*, Vol. III, London, Harding and Lepard, 1827, 207-211.

¹⁰ *The Redwood Library Guide to an Appreciation of W^m. Shakespeare, His Works and Fame*, ed. Marsden J. PERRY, Providence, 1916, Leaf 35.

the maner of secular persones, that in theyr congresses and commune metyngs or departyng done use to kysse, take hands, or such other touchings, that good religious persones shulde utterly avoyde.”¹¹)

Faustus Andrelinus, a koszorús olasz költő, ajánlólevelét immáron a francia udvar költőjeként írta az *Adagiorum collectianea* elé, a dátum szerint 1500. június 15-én. Erasmusnak ekkoriban¹² még barátja, az 1490-es évek második felétől ismerik egymást. Erasmus 1500 júniusában érkezett vissza angliai tartózkodásából Párizsba. Az angliai időszakban, túl azon, hogy rácsodálkozott a helyi szokásokra, John Colet, a Tudor humanista, és támogatói révén magas körökbe nyert bebocsátást.

Erasmus könyvének harmadik ajánlása már a szerző tollából származik, címzettje pedig Lord Mountjoy, azaz William Blount [1478-1534], 1497-től Erasmus magántanítványa és alig másfél évvel később patrónusa. A lord invitálta magával Erasmust Angliába (Ep 118), bevezette VII. Henrik elthami palotájába, és erősen szorgalmazta barátja szólás- és közmondásgyűjteményt célzó elgondolásait.

Az *Adagiorum collectianea* utolsó ajánlása (Ep 104) és az ajánlásokat lezáró költemény (*Prosopopeia Britanniae maioris*) az angol uralkodó fiának (a későbbi VIII. Henriknek) szól, aki ekkor kilenc éves. Az Angolhont dicsőítő, több mint öt oldalas ódát Erasmus még Greenwich-ben írta, három nap leforgása alatt, amikor először találkozott a trón ifjú várományosával.

Az *Adagia* kiadástörténete azonban még csak most kezdődik igazán. Egy újabb, 1506-os kiadás 838 közmondást tartalmazott, de még mindig szinte kizárólag a latin nyelv gyöngyszemeiből szemezgetve, kommentárjai pedig nem voltak hosszabbak húsz sornál – és így nem sokban különbözik Erasmus egyéb gyűjtéseitől, például a *Parabolaetól* vagy az *Apophtegmatától*. Erasmus, ahogyan elsajátította a görög nyelvet, egyre több szólásmondást ismert meg és ismertetett. Így a *Collectianea* túlnőtt a szerény kereteken, amit eredetileg kölcsönöztek neki; új gyűjtemény születik, mely már címében jelzi a vállalkozás óriási méreteit. Ez az 1508-as esztendőben, Velencében kiadott *Adagiorum chiliades*, vagyis a *Sokezer közmondás*. Az adagiumok száma 3260-ra duzzadt, és gazdagon merített a görög nyelvű szövegemlékekből, feltérképezve a proverbiumok összes fellelhető forrását.

Erasmus 1507-ben érkezett Velencébe. Itáliai tartózkodásának, pontosabban vendéglátójának és szállásadójának szatirikus képét nyújtja *Opulentia Sordida* (*Fukar bőség*) című, 1531 szeptemberében megjelent, „Iacobus” és „Gilbertus” között lezajló beszélgetésében (a *Colloquim familiaria* LIX. darab-

¹¹ Idézi George CAVENDISH, *The Life of Cardinal Wolsey*, London, Harding etc., 1825, 108.

¹² Az *Adagia* 1518-as kiadásában már csak régi ivócimborájaként („vetus congerro meus”) emlegette. Idézi *The Eclogues of Faustus Andrelinus and Ioannes Arnolletus*, Baltimore, John Hopkins Press, 1918, 12.

ja). A poétikai eszközökkel mesterien pellengérré állított dúsgazdag férfiú Andrea d'Asola, itteni kiadójának, Aldusnak apósa, aki kesergett, ha tétlenül, *ergo* profit nélkül múlt el a nap („Pictor ille nobilis deplorandum existimauit, si dies abiisset sine linea; Antronius longe magis deplorabat, si dies praeteriisset absque lucro.”¹³).

Erasmus Rómába tartott ugyan, ám Aldus Manutius kedvezően fogadta 1507. október 28-án kelt levelét (Ep 207), ezért változtatott tervein. Aldus ragaszkodott apósa házához, nem akarta, hogy Erasmus fogadóban töltsen velencei hónapjait. A messzeföldön híres¹⁴ Aldine Kiadó és Nyomda fontos célja volt Erasmusnak. Octavo kiadásai finom és elegáns roman betűivel számos humanista öröme szolgáltak. 1508 elején kezdték meg a tartalmában egészen megújult és kibővült *Adagiorum chiliades* munkálatait. A kis, párizsi kötethez képest az ebben megjelent kommentárok és magyarázatok jóval terjedelmesebbekké váltak, a latin mellett tartalmazták már a valószínűsíthető görög eredeti szólásokat és közmondásokat is, melyekhez számtalan további görög idézet és vonatkozó szöveg, ill. szövegrészlet társult.

Az egyre növekvő közönségsiker is hozzájárult ahhoz, hogy Erasmus mind újabb és újabb bővítéseket és kiadásokat készített. Még kilencszer bővítette ki a gyűjteményt, amibe 1515-ben 151 új adagium került. Az 1517-18-as kiadás korpuszát már megőrizte, azon alig módosított, kizárólag bővítéseket alkalmazott. A kötet utolsó nagy felduzzasztása az 1533-as kiadás számára történt, amikor Erasmus 488 új szólást és mondást toldott művébe. Az 1500-as *editio princeps* 818 közmondása a kilenc kisebb-nagyobb bővítés után az *Ausgabe letzter Hand* 4151-es gigászi számában kulminált. A *Collectanea* legalább 26-szor jelent meg Erasmus életében, az 1536-os, végső szerzői változatot pedig 150-szer kellett újraindítani.

Nem ez volt persze az első ilyen gyűjtemény Erasmus korában, és különlegességét sem ez adta.¹⁵ Több kortársa is akad hasonló munkákkal. Talán legnevesebb (és legelső) köztük Polidoro Virgilio (vagy Polydore Vergil) 1498-as *Proverbiorum libellus* (*Közmondások könyvecskéje*; Velence, C. de Pensis) c. műve, akivel Erasmus elsőbbségi vitát folytatott, mivel a műnek csak második, 1500-as kiadását ismerte, mely a *Collectanea* után néhány hónappal jelent meg. (Virgiliot pedig Ludovico Gorgerio vádolta meg plágiummal.) Virgilio mestere, Philippus Beroaldus, aki nevezetessé Apuleius *Az aranyszámár* c. regényének kommentált kiadásával vált, szintén megjelentetett egy gyűjteményt még 1499-ben (december 17-én, Bolognában). Bizonyos értelemben már Nicolò Perotti

¹³ *Desiderii Erasmi Roterodami Colloquia familiaria*, Tomus II, Lipsiae sumtibus et typis Car. Tauchnitii, 1829, 184.

¹⁴ Magyar kapcsolatairól lásd GERÉZDI Rabán, *Aldus Manutius magyar barátai*, Magyar Könyvszemle, 1-4. (1945), 38-98. [A weblapok utoljára látogatva: 2009.06.18.]

¹⁵ Forrásfeltáró alapmű: T[héodore] Ch[arles] APPELT, *Studies in the Contents and Sources of Erasmus' 'Adagia'*, Chicago, Chicago University Press, 1942.

Cornucopiae (Bőszégszaru) c. könyve (Velence, P. Paganini, 1489) is megemlíthető itt, mely lexikográfiai kincsestár volt azáltal, hogy avatott módon és körültekintően kommentálta Martialis első könyvét, a *Liber spectaculorumot* (*Látványosságok könyve*).

A moumentálissá vált *Adagia*, filológiai apparátussal vizsgálva,¹⁶ 1515-től mindinkább egyéni képet, mindinkább individuális vonásokat mutat, sőt – mintegy távolról szemlélve – Erasmus kontemplatív-vallomások önarcképévé válik. Talán nem véletlen, hogy a nagy humanistáról készült nevezetes korabeli képek egyike is ehhez az *opus magnus*-hoz utasítja nézőjét. Az ifjabbik Hans Holbein által 1523-ban készített azon portréről¹⁷ van szó (még mostanában is kerülnek elő Holbeinnek tulajdonított Erasmus-portrék), melyen Erasmus háromnegyed-profilban látható, amint két kezét (bal kezén gyűrű) egy piros kötésű, aranyozott szélű könyvre helyezi. Két, jól kivehető írás díszíti a kötetet: Erasmus neve és egy görög *paroemia*, a ΗΡΑΚΛΕΙΟΙ ΠΙΟΝΟΙ, azaz „Héraklészi küzdelmek”. Az *Adagia* díszkiadása látható a festményen, azon nyugszik szerzője keze. A „Héraklészi küzdelmek” ugyanis kulcsfontosságú közmondás az óriási gyűjtésből (lásd később), melyhez az egyik leghosszabb kommentár és kifejtés tartozik.

Az *Adagia* nehezen hozzáférhető *opus*. Legutolsó kritikai kiadása az ún. amszterdami kiadás (ASD), melynek kilenc kötetében kapott helyet az *Adagia: Opera Omnia* Vol. II, 1-9, (Ed.) M. SZYMANSKI, Amsterdam, Elsevier Science, 2005. Modern kétnyelvű kiadásai,¹⁸ ill. fordításai is készülnek ugyan, ám ezek többnyire szemelvények, válogatások (kivételt képez pl. első teljes, modern angol fordítása¹⁹). Írásomhoz a belgrádi Vojin Nedeljkovic Egyetem által, a mű egyik posztumusz kiadásáról készített digitális másolatot tudtam hasznosítani: *Adagiorum opus Des. Erasmi Roterdami ex postrema autoris recognitione* (Lugduni, apud Sebastianum Gryphium, 1550; e kiadás kolumnáinak számozását mint hivatkozást kapcsos zárójelben tüntetem fel). A továbbiakban, lehetőség szerint, megadom az egyes adagiumok bevett (vagyis Erasmus által 1515-től használt) számozását is.

Az *Adagia* előszavában,²⁰ mely először az 1508-as bővítéssel került a műbe, Erasmus kifejti, hogy egyfelől a *novitas*, azaz az újdonság vezette, mikor munkáját megkezdte, másfelől a *translationis pigmentum*, az elrejtő-metaforikus beszéd kelleme miatt döntött úgy, hogy gyűjteményt készít. Figyelemreméltó megjegyzés, amelyben talán több rejlik annál a nyilvánvaló szándéknál, misze-

¹⁶ Vö. elsősorban PHILLIPS, *uo.*

¹⁷ Vö. Anton J. GAIL, *Einleitung* = ERASMUS von Rotterdam, *Adagia*, Stuttgart, Reclam, 1983, 7. A festmény online is megtekinthető: <http://tinyurl.com/erad05>.

¹⁸ Pl. PHILLIPS *uo.*; ERASMUS von Rotterdam, *Adagiorum Chiliades (Adagia selecta)* = E. v. R., *Ausgewählte Schriften*, Hrsg. von Werner WELZIG, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2006³.

¹⁹ ERASMUS, *Adages*, Eds. R. A. B. MYNORS, Toronto, University of Toronto Press, 1989-2005.

²⁰ Lásd <http://tinyurl.com/erad02>.

rint az olvasót retorikai szempontból is okítani kívánja. Érdekes itt rögzíteni, akármilyen nyilvánvalónak is tűnjék, hogy az *Adagia* nem filozófiai vagy bölcsesleti és különösen nem teológiai munka (Erasmus költőként kezdi meg a gyűjtést, jóllehet teológusként fejezi be), hanem eredendően, tehát az első, párizsi kiadása óta retorikai-irodalmi. Irodalomtörténeti annyiban, amennyiben „egy műfaj”, a közmondás, szállóige, szólásmondás stb. (*paromeia*, *adagium*, *proverbium*) utáni végtelenül kiterjedt nyomozássá válik. Éppen ezért a nyelvtudomány számára is becses gyűjtemény, mert „megteremtette a frazeológia tudományának önállóságát, vagyis azt a fejlődési folyamatot indította el, amely a nyelvtudomány és a későbbi folklórtudomány határterületén új tudományágat hozott létre.”²¹

Mielőtt rátérnénk arra a kérdésre, mi teszi *általában véve is* különlegessé Erasmus ógörög és latin közmondásokhoz írt tanult kommentárjait, vizsgáljuk meg érvelésrendszerét, melyből levezeti műfajmeghatározó tételmondatát. Parömiológiai, tizennégy szakaszra osztott előszavában tehát a *proverbiumok* retorikai szerepéről, nyelvben betöltött helyéről értekezik. A nyelvi szerep vizsgálata Erasmusnál még szinte kizárólag az írásos nyelviségre vonatkozik, a közmondásokat kifejezetten irodalmi eszköznek tekinti, „működésüket” pedig nem a (mindennapi vagy akár alkalmi) beszédben, hanem a szövegekben értelmezi.²² Nyitómondatában Aelius Donatus és Diomédész meghatározásait idézi, majd görög szerzők között tallóz. Megállapítja, hogy ezek a definíciós kísérletek nem hozhatók közös nevező alá, mivel vagy a *proverbiumban* rejlő tudást, életbölcsességet, didaktikusságot, vagy pedig a mondanivaló metaforikus-allegorikus elrejtését hangsúlyozzák [5.]. Egy-egy ellenpéldát is hoz álláspontja kifejtésére. A *Ne quid nimis* (*Túlzásba semmit ne vigyél*) nem tartalmaz semmiféle elrejtést, a *Quis aberret a foribus?* (*Ki téveszti el az ajtót?*) pedig nem tartalmaz semmiféle, az életre okító tudást. A tételmondat végül, mellyel előszavának első szakaszát zárja, így hangzik: „*Paroemia est celebre dictum, scita quapiam novitate insigne.*” [6.] *A paroemia tehát olyan közkedvelt, rövid mondat, melyet kitüntet és megkülönböztet magvassága és újszerű fordulata.* Erasmus jól láthatóan erősen kitérít a *proverbium* értelmezéstartományát, és elrugaszkodik a szűkös grammatikai meghatározás(ok)tól. Nyilvánvalóan éppúgy szüksége volt egy saját definíció megfogalmazására, mint erre a bővítésre, máskülönben gyűjtését sem terjeszthette volna ki a kívánt mértékben. Erasmus egyszerre használja a görög *paroemia* (παροιμία) és a latin *adagium*, ill. *proverbium* fogalmakat. A második szakaszban ezekről szól.

²¹ HAJDÚ Mihály, *A névtudomány története*, <http://tinyurl.com/erad03>. Magyar nyelven pedig legújabbban GYÖRGYINÉ Koncz Judit Erasmus nevelési módszerét rekonstruálta: *Humanista gondolatok Erasmus pedagógiai nézeteiben*, *Studia Caroliensia*, 2007/4, 65-76. Olvasható itt: <http://tinyurl.com/erad06>.

²² Vö. William Watson BARKER, *The Adages of Erasmus*, Toronto, Toronto University Press, 3.

A proverbiumnak tehát két sajátossága van: közszájon forog és valamilyen fordulat, valamilyen újszerűség rejlik benne. A *παροιμία* etimológiáját tekintve ugyanis az *οἶμος*-ból származik, mely, vélekedik Erasmus, (kör)utat jelent. (Metaforizáló-rejtjelező jelentésárnyalatához lásd János 16,29: „Ímé, most nyíltan beszélsz és semmi példázatot nem mondasz.” [„ἴδε νῦν ἐν παρρησίᾳ λαλεῖς, καὶ παροιμίαν οὐδεμίαν λέγεις.”]) A latin adagium, Varrót követve és a tudás platóni értelmezését idézve, olyasmi, amit körbeadnak („quasi dicas circumagium”) [uo.]. Erasmus ezután több apró példán mutatja be a közmondások lehetséges főbb forrásait. A hármaskörben [7.] a proverbium újszerűségének, fordulatának gyökerét keresi, szintén példák segítségével. Miután az ismert fogalomból kinyerte a definíciót, a négyesben [7-8.] elkülöníti a közmondást a hozzá olykor kísértetiesen hasonlító más, szintén kis formájú műfajoktól, pl. a szentenciától, a gnómától vagy az apoftegmától. A hetedik fejezetben, mely a meggyőzésről szól, részletesen kitér a közmondások figuratív-retorikai erejére, Quintilianus és Cicero vonatkozó gondolatait felelevenítve [11-12.]. Poétikai-retorikai szempontból különösen érdekesek fejtegetései a közmondások allegorikus és/vagy metaforikus jellegéről. Hiszen az adagiumok túlnyomó többségének döntő hatása éppen sajátlagos metaforikus fordulatukon nyugszik. A paroemia igazságtartalma, pontosabban igazságra irányuló, többnyire rejtekező, előkívánckozó tartalma Erasmus szerint valódi erénye minden közmondásnak, hiszen ezek mindig és minden körülmények között konszenzuson alapulnak, olyan névtelenségen (azaz voltaképpen szerző nélküliek), mely évszázadokon át, a legkülönbözőbb korszakokban ismétli meg és tartja fenn alig változó formában igazságukat. *Ezért a paroemiában mindig az igazság átöröklött, természetes ereje működik* („nativa quaedam et genuina vis veritatis” [12.]).

Erasmus adagiumokhoz szánt magyarázatainak legjobbjai – esszék. A sokezer, hol egy- vagy kétsoros, hol több tucat oldal terjedelmű kommentár között kimunkálta a műfaj eredeti, még Montaigne előtti nagy példáit.²³ Olvassunk most bele ezekbe az esszébe, és bizonyítva látjuk, hogy annak összes műfaji követelményét teljesítik. Alább ezek közül néhány cím szerint is. – A zárójelben lévő fordítások Baranyai Decsi Csimor János²⁴ gyűjteményéből valók, aki egy 1574-es *Adagia*-kiadást (Bázel) vett alapul, s magyarította – azaz, lehetőség szerint, a magyar nyelvben használatos megfelelőjüket tüntette fel – Bártfán

²³ A szűkebb irodalomban már megfogalmazott tézis. Vö. Reinhard HEINRITZ, *Der Essayist auf der Weltbühne = Literatur und Journalismus*, Hg. Bernd BLÖBAUM, Stefan NEUHAUS, Wiesbaden, Westdeutscher Verlag, 2003, 91-190; különösen 93.

²⁴ Lásd különösen PACZOLAY Gyula, *Baranyai Decsi Csimor János, a szóláskutató*, Erdélyi Múzeum, 63. kötet (2001), 3–4, 12–27; PACZOLAY Gyula, *János Baranyai Decsi and his Adagia*, Acta ethnographica Hungarica, 45 (2000), 3–4, 271-294; valamint TOLNAI Vilmos, *Decsi János Adagiumainak forrása*, Magyar Nyelv 7. évf. (1911), 223–224. Továbbá BARLAY Ö. Szabolcs, *A hazai Erasmus-kutatás múltja és jelene*, Magyar Könyvszemle, 113. évf. (1997), 3, 327-333.

(Klősz Jakab kiadása), 1598-ban megjelent saját gyűjteményében, *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum Chiliades quinque* címmel.

Aut regem, aut fatuum nasci oportere, I.3.1

A mortuo tributum exigere, I.9.12 (*A halottaktól is adót venni*²⁵)

Illotis manibus, I.9.55 (*Mosdatlan valamihöz kezdeni*)

Festina lente, II.1.1 (*Lassan járy s hamaréb el érz*)

Homo bulla, II.3.48 (*Az ember olyan mint az vízben való buborék*)

Ut fici oculis incumbunt, II.8.65

Herculei labores, III.1.1 (*Iszonyu nagy munkák*)

Sileni Alcibidias, III.3.1

Spartam nactus es, hanc orna, II.5.1 (*Az mi tisztöd vagyon, a hoz tarcz magadat*)

Scarabeus aquilam quaerit, III.7.1 (*Ő is emberrel vetekedik gyermek lévén*)

Dulce bellum inexpertis, IV.1.1 (*Könyü az had az ki nem próbálta*)

Ne bos quidem pereat, IV.5.1

Néhány elsődleges, formai adalék ehhez a felsoroláshoz. A *Festina lente* és a *Herculei labores* az a két esszé, melyet az erasmisták és az Erasmus-filológia a legtöbbet idéztek és idéznek az *Adagiából* – mindkettő hangsúlyos helyen szerepel a sokezer között, hiszen ezreseket nyitnak meg. A *Dulce bellum inexpertis* pedig (Zrínyi *Szigeti veszedelmét* [XV,60,1] parafrázálva: *Édes a vitézség a zöldfülűeknek*) Erasmus esszéisztikus vitairata a háborúzás ellen, méltó társa híres és kérlelhetetlen pacifizmusa egyéb fönmaradt dokumentumainak (mint amilyen pl. a *Querela pacis* vagy az *Consultatio de bello Turcico*). A felsoroltak közül hármat már az 1500-as *Collectanea* is tartalmazott: *Herculei labores*, *Illotis manibus* és a *Homo bulla*. Az *Adagia* beható elemzője, Phillips, meggyőzően érvel amellett, hogy Erasmus már ezen első kiadástól kezdve többnek szánta a kommentárokat, mint amit azok a műfaj bevett keretei között megengedtek volna. Bizonyításul az *E lupi faucibus eripui* (*Kiragadja a farkas torkából*) címűt hozza, melynek a későbbi elrendezésekben már új címe van: *Ex ore lupi* (II.7.63). Erasmus ugyanis szóvá teszi ebben személyes sérelmét. A keserű élmény az első angliai útról való hazatéréséhez kapcsolódik. Mountjoy, a mecénás barát, 20 sterling ezüstöt adott a búcsúzó Erasmusnak, aki azonban az érvényben lévő törvények szerint nem vihette ki azt az országból – ezért ott kellett hagynia a teljes összeget, e kisebb vagyont, hajóba szálláskor. A közmondás kapcsán Erasmus emígyen rögzítette az inkriminált eseményt: „Azokra vonatkozik, akik visszaszerzik régi vagyonukat, miután felhagytak már minden reménnyel. Olyan ez, mintha visszaszereznének pénzünket a doveri vámtisztól.”²⁶ (Bizonyos érte-

²⁵ A Baranyainál szereplő magyar megfelelők visszakeresését az ELTE hasonmás-kiadásában (sajtó alá rendezte és bevezette MOLNÁR József, 1978) Szabó Júliának köszönöm.

²⁶ Idézi PHILLIPS, *uo.*, 53.

lemben a vámtiszt könyörtelenségének is köszönhető a *Collectanea*. Lásd Ep 1341A!)

Az *A mortuo tributum exigere*, miután tisztázta a közmondás forrásait, Arisztotelész *Politikájának* szakaszát kivonatolja, mely évezredek óta éppoly jelentős gondolat, mint amennyire nem igaz, legalább ennyi ideje, a gyakorlatban: természetellenes, hogy a pénzből pénz keletkezzék („Siquidem praeter naturam est [...] ut pecunia pecuniam pariat.”). Erasmus példákkal hozakodik elő az adósarcokról és különféle terhekről, elszántan bírálja az egyházi tized intézményét és a papokat. Azokat a papokat, akik fizetség ellenében tartanak misét, énekelnek és imádkoznak, és kisujjukat sem mozdítják, ha nem kapják meg előre a kötelező adományt. Még az úrvacsorát is csak akkor hajlandók kiosztani, ha azért fizet a nép. A pogányoknál a szegényeknek nem kellett fizetniük a temetésért, míg a keresztényeknél a földet bérbe adják a hozzátartozóknak. Ezek a papok idegen földből nyerészkednek temetkezés jogcímén, mintha bizony az a föld az ő magántulajdonuk lenne.

Aut regem, aut fatuum nasci oportere. Vagy királynak vagy bolondnak kellene születni. Seneca nevezetes szavai hosszú kitérőre csábítják a humanistát. Először is azt bizonyítja, hogy amennyire a királyoknak nincsenek népei, úgy a népeknek sincsenek királyai. A gordiuszi csomót természetesen egy másik régi bölcs, az isteni Platón oldja meg. Erasmus ugyanis *Az állam* egyik saroktételére alapozza: nem lehet boldogabb az állam másként, csak ha filozófusok kormányozzák, avagy kormányzói maguk is művelik a filozófiát. Államelméleti és -vezetési kérdéseket tesz fel, melyekre határozott válaszokat ad. A jó királynál nincs nagyobb adomány, a rossznál nincs nagyon sorscsapás. Bár nem tiszte semmit előírni a legmagasabb személyeknek, mégis kötelességének érzi megállapítani, hogy a bölcsesség hiánya éppen keresztény uralkodók esetében fájó igazán. Mivel az uralkodók születnek, nem pedig választják őket, a hatalom birtokosa tetszése, kénye-kedve szerint élhet (vissza) hatalmával. Hogy azonban legjobb belátása szerint uralkodjék, megfelelően fel kell őt készíteni a kormányzásra. Ez pedig csak akkor valósítható meg, ha még azelőtt megkezdődik nevelése, mielőtt tudatosulna benne hatalma. Ezért a bölcs, belátó és nemes király záloga a jó nevelő. Ekkor a király ráébred, hogy kétszeresen szabad emberek („bis liberis”) felett uralkodik, ti. szabad emberek és keresztények fölött; hogy az alantas indulatok rossz tanácsadók; hogy iparkodnia kell alattvalói boldogságát elősegítenie; hogy a háborút minden körülmények között el kell kerülnie. Ellenkező esetben hívek helyett hízelkedők veszik majd körül, parancsait félelemből és számításból, nem tiszteletből és hálából teljesítik majd. Az ilyen uralkodónak egyetlen dolgot tanácsos igazán jól megtanulnia: lovagolni. A ló ugyanis az egyedüli, aki nem tesz különbséget nemes és plebejus között, ő az, aki nem válik soha hízelgővé semelyik despota kedvéért sem – így azt, aki nem jól üli meg, leveti magáról.

Festina lente. Lassan iáry s hamaréb el érz, avagy Lassan siess. Az egyik

leghíresebb adagium. A rövid paradoxon részletes kifejtését Erasmus különféle citátumok segítségével végzi el, és uralkodókról szóló történeteken keresztül egészen az egyiptomi Ozirisz-kultuszig jut. Ezután beszámol a nyomdászokkal (Aldusszal, Frobennel) való összefonódásairól, arról a közös, nemes célkitűzésről, miszerint csak értékes művek láthatnak általuk napvilágot. Felkiáltásukra egész Európa figyelmes volt: önzetlen küldeményeket, ősrégi kéziratokat kaptak például Lengyelországból és Magyarországról. A nyomdászat művészetét a beszéd és a festés művészetével veti egybe, utóbbiak szabályokkal és normákkal rendelkeznek, míg az előbbi, eléggé el nem ítéhető módon, nélkülözi ezeket; így lehetséges az, hogy balga (ineptis), bárdolatlan (indoctis), rágalmazó (maledicis), gyalázkodó (famosis), felbújtó (seditiosis) stb. fércművek jelennek meg. A Rotterdami az értékeknek ezt a szívszorító hiányát és a pazarlás jeleit látja mindenütt kora valóságában is. Az állam javát vagy dicsőségét szolgálná, ha a tehetősek e nemesebb célokra fordítanák szerencsejátékra (alea), örömlányokra (scorta), dorbézolásra (computationes) stb. elherdált vagyonaikat. Ezért ez az üveggyöngyjátékos humanista ismét javaslatot tesz: „A ’publica utilitast’ szolgáló litteratorok szerinte méltán várhatják el, hogy a főurak és főpapok vagy akár az államkincstár gondoskodása biztosítsa számukra a független, gond nélküli munkálkodás lehetőségét, így az irodalmároknak csak a ’iusta cura’ marad, a mindenki számára élvezhető szövegek kiadása.”²⁷ Ez volna Kasztália.

Herculei labores, avagy a paroemia: Ἡρακλέους πόνοι. *Herkulesi*, ill. *Héraklészi küzdelmek*. Nagyesszé arról a feladatról, mely elé az *Adagia* szerzőjét állította. Erasmus védekezik: a gyűjtemény szükségszerűen tökéletlen, mivel a megpróbáltatás embertelen. Őszintén vall a fogyatékoságokról, nyomtatási és értelmezési hibákról, a bármiféle rendszerezés elhagyásáról,²⁸ magyarázatot ad arra is, miért kerülte el a retorikai eszközök általános használatát vagy az egységes és magasabb stílust, az olyan beszédmódot, -stílust, mely elevenségében megkapó és egyenletes („nobis dicendi”; „ornamenta dicendi” stb.). Majd hozzáfűzi, kicsit sem érdeklik a díszes retorika majmolói („Nihil enim moror istos quosdam eloquentiae pene dixerim simios...”).

A rendkívüli tudásanyagot feltételező gyűjtés alapszándéka az antik irodalom helyreállítása („restituendis antiquae veraeque litteraturae”), mely valósággal herculesi erőfeszítést igényel. Ezzel realizálódna annak a lehetősége is, hogy az irodalom megújuljon. Az efféle vállalkozás összehasonlíthatatlan terhe különös módon nem elismerést, hanem éppen ellenkezőleg, a nyilvánosság részéről irigységet válthat ki. A kiválóság ugyanis szükségszerűen vonja maga után a vele szemben támasztott gyanút, és nem annyira a laikusok, mint sokkal inkább

²⁷ RITOÓKNÉ Szalay Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*” *Tanulmányok a XV-XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, <http://tinyurl.com/erad04>, 125.

²⁸ A kor egyik fő poétikai „rendezőelvét”, a szervezetlenséget, érzékenyen elemzi pl. Hugo FRIEDRICH nagyszerű monográfiájában: *Montaigne*, Tübingen – Basel, Francke, 1993³, 327-329.

a szakma (eruditos) részéről. A herkulesi magatartás nem csak ennek elviselését követeli meg, de mint legfontosabb erényt: az önzetlenséget. Az elmúlt korok számtalan példája mutatja a legnagyobbak körüli kicsinyes kortársak irigységét, lealacsonyodását, holott emezek még arra sem méltók, hogy azoknak odanyújt-sák, miként azt mondani szokás, az éjjeliedényt („qui illis matellam, ut dicitur, porrigant”). E nemtelenek értékítélete semmire sem jó.

Erasmus részletesen beszámol az adagiumok körüli akadályokról, gyakori érthetlenségükről, melyet az eredetüktől való időbeli eltávolodás vagy a forrás-szövegek hiánya, elégtelensége okozott. Sőt, mivel a közmondások gyakran észrevétlen könnyedséggel simulnak bele a nyelvbe, az egyes szövegekbe, ezért a kutató pillantás gyorsan átsiklik fölöttük. További rendkívüli nehézség a görög részletek, szólások, fordulatok, sőt versek jó latin fordítása, mely átültetéseknek meg kell őrizniük szerzőjük és az eredeti individuális vonásait, egyéni stílusát. Az adagium műfaji következménye, hogy más műfajokkal, önálló művekkel ellentétben bemutatása többnyire nem lelkesít és nem is indít meg semmire. Önmagában véve ugyanis hidegen hagyja az olvasót, hatása jelentéktelen.

A közmondás műfajában való elmélyedés összességében hálátlan feladat, sokszoros áldozatot követel és szinte semmiféle dicsőséggel nem jár. Mégis lehet beszélni a kommentátor örömről, munkájának mégis van vonzereje, mellyel megnyeri magának olvasóit. Hiszen találékonyan játszhat a jelentésekkel; a közmondások vélt vagy valós rokonításai, ezek változatossága elüzi a munka egyhangúságát, és gyönyörűséggel tölt el kutatót és olvasót egyaránt. Ekkor Erasmus szempontunkból kivételes vallomást tesz: „Sunt excessus amoeni, in quibus lassus desideas, ingenique vires refocilles.” Akadnak ugyanis kellemes kitérők, melyek során kipihenhetsz fáradtságát és megújíthatja alkotóerejét. Éppen ezek a „kitérők” tették nyilvánvalóan színesebbé és népszerűbbé Erasmus régmúlt korokat idéző könyvét, különítették el és emelték ki a kortársak munkái közül. Ezekben a vallomással felérő exkurzusokban, esszéikben lépett színre a humanista, aki körbekínálta azt, amit összegyűjtött.

Erasmus kommentárjainak e rövid felidézéséből is nyilvánvalóvá válik írásainak integratív ereje, mely az esszé alapvető jellemvonása. Az *Adagia* tük-rében említeni sem kell talán az inventár-készítést, azt a megőrző-megtartó gesztus, mellyel az esszéíró gyűjti maga köré reflexiójának becses tárgyait. Az erasmusi esszébeszédet is egyértelműen áthatja *bizonyos* szellemi elitizmus. Nem arra célzok, hogy Montaigne és Bacon egyaránt nemesemberek voltak: az esszé nem a kiválasztottak műfaja – még akkor sem, ha nem mindenki ír esszét; az esszé sokkal inkább egy-egy kiválasztott tárgy vagy jelenség méltó kezelése. Erasmus megvilágító szavai a közmondás igazságra való nyitottságáról éppen ezt, a tárgy igazságához illő beszédmódot nyomatékosítják.

Tanulságos felidézniünk e helyen a tridenti zsinat 1559-es híres döntését, mely 23 évvel Erasmus halála után indexre tette a humanista *teljes* életművét: „Desiderius Erasmus Roterodamus cum universis commentariis, annotationibus,

scholiis, dialogis, epistolis, censuris, versionibus, libris et scriptis suis, etiam si nil penitus contra religionem vel de religione contineant.”²⁹ Erasmus katolikus cenzúrája 1526-ban kezdődött a Sorbonne-ról való „kiűzetésével” és a zsinati határozatban csúcsozott.³⁰ Történetesen azt a Paolo Manuziot bízták meg a gyűjtemény felülvizsgálatával, akinek az apja Aldus Manutius volt, Erasmus itáliai vendéglátója. A fiú azonban kevésbé nyájas, és ő az, aki a legfelülről jövő parancsnak megfelelően kiigazítja Erasmus művét, kirostázva belőle a potenciális esszéista elemeket: az *egot* mindenütt átírta *nosra*, a szerzői megjegyzéseket kiszedte, a gyűjtemény összeállítóját és a kommentárok szerzőjét pedig meg sem nevezte, mikor előszavában³¹ úgy fogalmazott: azoknak az érdekében, akik kezükbe veszik a könyvet, az *impietatis*, a nem méltó, a nem ájtatos magatartás utolsó nyomait is eltüntette, nehogy a gyanútlan olvasót megfertőzhesse az immár nevesincs szerző. 1575-től ez az új, „kanonizált” *Adagia* került a katolikus hívek kezébe. Amiért Erasmus nevét eltörölték a könyv címlapjáról és személyiségének nyomait felszámolták, azért Montaigne nem csak életében, de halála után is méltán vívta ki az utókor elismerését. (Ezen a ponton tanulságos átgondolunk az esszé történetének azt a szellemtörténeti-politikai vonatkozását, miszerint a diktatúrák nem tűrik meg az esszé eredendő és evidens módon szabadságra született műfaját.)

Eredeti szándékától, a stilisztikai és retorikai neveléstől Erasmus az évek során mindinkább eltávolodott, a gyűjtemény személyes ügyévé, saját szellemének ürügyévé válik, a filológiai munka pedig „politikai” jelentőségűvé (a jelentősebb adagium-kommentárokat egybegyűjtő egyik fordítás³² már címével utal úgy a tematikára, mint a műfajra). A kor kritikája olykor egészen közvetlenül is megfogalmazódott, így az európai uralkodók és az egyház területszerzési és -követelési törekvéseit támadó híres adagiumokban (*Aut regem, aut fatuum nasci oportere; Sileni Alcibidias* stb.). A kezdeti didaktikus hangütést felváltja a személyes-autentikus. Azon túl, hogy senki sem térképezte fel olyan átfogóan a közmondások forrásait és eredettörténetét, Erasmus példázatokot, elmélkedéseket ír az antik szólásokat kommentálva, megfigyeléseit és élményeit közli, beszámol a kortársakkal való találkozásairól. Mást és többet is mond fejtegetésével, mint egyéb (szentencia)gyűjtemények szintén népszerű szerzői vagy egy-két emberöltővel később a francia moralisták kiskatéi. Miközben „a múlt mélyéig mély kútjából” odaadó fáradozással történeteket húz fel, a közmondások

²⁹ *Index de Rome: 1557, 1559, 1564: les premiers index romains et l'index du Concile de Trente*, Vol. VIII, Dir. Jesús Martínez de BUJANDA, Centre d'études de la Renaissance, Sherbrook, Quebec, 1990, 429.

³⁰ Vö. Elizabeth L. EISENSTEIN, *The Printing Press as an Agent of Change*, Cambridge, Cambridge University Press, 1980, 145.

³¹ Lásd <http://tinyurl.com/erad02>.

³² ERASMO da Rotterdam, *Adagia, Sei saggi politici in forma di proverbi*, A cura di Silvana Seidel Menchi, Giulio Einaudi Editore, Torino, Einaudi, 1980.

személytelen, szikes közegébe személyiségének gombafonalait ereszti. Retorikai és narrációs fogásokkal saját hálátlan-hálás szerepét meséli el, gazdagon árnyalva. Okulásul, önmaga humanista nemesítéséből is olvas és olvastat. A gyűjtemény mélyrétegeiben, egymásba hatoló közmondásaiban és az azokat taglaló jegyzetek összekapaszkodásában türelmesen és ellenálhatatlanul festi humanista önmaga hű arcképét. Ezek a kitérők („excessus amoeni”, „digressio”, sőt „digressiuncula”), melyekből minduntalan vissza kell rendelnie magát, elveszhetnek a szövegrengetegben, arányaikat tekintve és összességében nézve talán elhanyagolhatók. Csakhogy ami Erasmusnál a szerénység erényéből vagy a krónikás gyakorlatából következően marginália volt csupán, az Montaigne-nél az én kifejezésének leplezetlen és felszabadító formaadásává nemesül.